

Աշխարհասփիւ Հայ Նահատակաց Յիշատակին

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՂԱՍԵՐ
ԵՒ
ԱՌՀԱՒԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳԱԳԻԾԵՐ

«Խեղճ ազգ ենք մենք նրանով ամենից առաջ,
որ միշտ ուշ ենք տեսնում մեր թշնամուն»:
(Շիրվանզադէ)

Հայ մեծ վիպասան՝ Շիրվանզադէ, իր իններորդ հատորին մէջ, «Ներքին Տեսութիւն» վերնագրի ներքոյ, տխուր պարտականութիւնը ստանձնած է պատմութեան յանձնելու 1905 թուականի Փետրուարի 6-էն 9 տեղի ունեցած անասելի վայրագութեամբ ու աննկարագրելի թշնամութեամբ հայոց եղեռնը Պաքուի մէջ: Շատ պարզ միջադէպ յառաջացած այս անիմաստ ու աննպատակ ջարդը հայութեան, պարզապէս նախերգանքն էր այն մեծ ու անհատր ցեղասպանութեան, որ մէկ տասնամեակ ետք պիտի գար բնաջնջելու ողջ արեւմտահայութիւնը:

Պարզ վիրաւորանքով ու բանալեմով սկսած բախումը հայի ու թուրքի միջեւ անմիջապէս բռնկելով վերածուած է արիւնահեղութեան, որ խլած է հայ բազմաթիւ անմեղ կեանքեր՝ ահի, դողի ու սուգի մատնելով ողջ քաղաքը:

Սիջադէպը պատահական բնոյթ չունի ամենեւին: Շիրվանզադէ յտակօրէն կը տեղեկացնէ մեզ, որ «ով նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր ամիսներին եղել է Պաքում, կարող էր զգալ, որ արեան հոտ է բուրում»: Այս կը նշանակէ, որ եղած են խելօք, զգաստ, հեռատես ու շրջահայեաց մարդիկ, որ կանխագուշակներ են փորձանքը եւ խտիւզգուշացուցած տեղւոյն հայ մտաւորականութիւնը: Բայց, ըստ երեւոյթին, «միայն Պաքուի կոյր, ինքնահաւան, իր կոշկի ծայրից դէնը ոչինչ չտեսնող եւ իւր սեփական շահերից դէնը ոչինչ ճանաչող հայ ինտելիգենցիան չէր զգում այդ հոտը»: Իբրեւ արդիւնք այդ անխոհեմութեան, կարծաւորութեան ու խաբուսիկ լաւատեսութեան, կը պատահի անսպասելին, աննկարագրելին, դիւալիքը, ամեհին ու սարսափելին: Հէղ մը եւս կը հոսի անմեղ արիւնը հայուն: Խեղճ, անոք-անօգնական մայրեր կը կորսնցնեն իրենց զաւակները: տեղի կ'ունենան իրապարսկային բռնի ու ամօթալի մերկացումներ աղջիկներու, մանկամարդ կիներու, զազանային ու հրեշային բռնաբարումներ կոյսերու, անծին մանուկներու սրախողխողում, անդամահատում, ողջակիզում եւ այլ անպատում խժոժութիւններ ու անողորմութիւններ, որոնք կուգան քսաներորդ դարը իր ամօթալի ու անպատուաբեր բարձունքին հասցնելու:

Մարդ ականայ կը հարցնէ թէ ու՞ր են տեղական իշխանութիւնները՝ ոստիկանութիւնը, զօրքը, օրէնքը, կարգը, կանոնը, դատարանը: Ամենքը լուռ են, բացակայ ու անգոյ: Բացայայտ ճշմարտութիւն է որ անօրէնութիւնները կը կատարուէին կառավարութեան տնօրինումով, մեղսակցութեամբ ու ...օրէնութեամբ:

Ահի ու սարսափի, խոշտանգումի ու զանգուածային սպանութեան այս թեմ պահին, ի յայտ կուգան երկու դիմադրողական ուժեր, անճնուրաց հերոսներ, որ կը

փորձեն չհաստատվելի ի գուր, այլ գէնն ի ծեղին գոռուի՝ պաշտպանելով խեղճն ու տկարը, անկարն ու լքեալը՝ բարձր պահելով հայուն պատիւը եւ անոր վսեմ անունը։ Այդ երկու առիթսփրտ ու անվեհեր հայերը Ալ. Աղանան եւ անոր տասներեքամեայ որդին էին, որ «անվախ որսորդ եւ անվրէպ հրացանածիգ» էին։ Հայր եւ որդի, կը բանան պատուհանին փեղկը եւ զայրոյթով կը լեցուին, երբ կը տեսնեն որ «թուրքերի մի ահագին խումբ դիմացի տնից դուրս է ձգել մի հայ կնոջ դիակը եւ մի գեղեցիկ հայ օրիորդի (Ասլանեան) առեւանգած տանում են»։ Արիւնը վայրկեանապէս կը խուժէ Աղանանին գլուխը, որ կը հրամայէ հրացանները իսկոյն բերել եւ հակադարձ հարուած հասցնել թշնամիին եւ վրիժառութեան ոգիով արդարութիւն պահանջել։ Տեղի կ'ունենայ սոսկայի կոտորած։ արիւնարբու թշնամիներէն տասնեակներ դիտապաստ կ'ըլլան։ Թշնամին չկարենայով դիմանալ ընդդիմամարտին առնականօրէն, վայրագացած կը դիմէ ամենաամարդի միջոցին։ Զարիւղի տակաւ մը գլորելով շենքին առջեւ, զայն ամբողջութեամբ կը հրկիզէ։ Ամեռի բոցերուն զոհ կ'երթան ծծկեր մանուկներ, պատանիներ, չափահասներ ու ծերեր։ Եւնքի կործանումէն ետք, հայ ընտանիքներու «սեւացած ոսկորները ամուր գրկուած են գտել աներակների մէջ։ Գերեզմանին յանձնուել են մոխիր եւ սեւ ոսկորներ», կը գրէ Եիրվանգաղէ։ Այն հարցին թէ ինչո՞ւ պատահեցան այս զագրեցի ու աններելի արարքները, թուրքերը տգիտաբար ու վրիժաբար պատահաբանած են։ «Այդ մի դազա էր (փորձանք), երկնային պատիժ, որ եկաւ անցաւ մեր գլխով»։

Բովանդակ սարսափից նկարագրութեանց մէջ ուշագրաւ է պարագայ մը, որ յիշատակութեան արժանի է, որովհետեւ մատնանիշ կ'ընէ հայուն ամբիժ նկարագիրը, վեհանձնութիւնը եւ հոգեկան արիւթիւնը։ Մի ոմն թուրք հրապարակախօս՝ Դր. Աղան, օրաթերթին մէջ հրատարակած է հայ կնոջ մը հոգիին վեհութիւնը եւ ազնուութիւնը արտայայտող յօդուած մը։ Հայ պատուական կիւր իր գաւակներուն դժբախտ կորուստէն ետք, գերեզմանաւուրը, թաղման արարողութեան ընթացքին, ծեղը դրած է դազադին վրայ եւ ըսած՝ «Հայեր, կ'երդուեցնեմ ձեզի այս երեխաներուն անմեղ հոսած արիւնով, կ'երդուեցնեմ անոնց թշուառ մօր ջախջախում արուով, ներեցեք մուսուլմաններուն այն, ինչ որ անոնք ըրին, մի զգաք թշնամութիւն անոնց դէմ, այլ սիրեցեք անոնց եղբայրական սիրով այնպէս, ինչպէս սիրած էք միմեանց առաջ»։ Մարմին փշաքաղող ու սարսուռ պատնառող այս քրիստոնէական խօսքերը մեծապէս տպաւորած կը թուին ըլլալ Դր. Աղանը, որուն աչքերէն արուսաւքի կայակները հոսած են, եւ եթէ այդ խօսքերը արուսաւնում պահուն ինք այնտեղ գտնուէր, սքանչացած ու վերացած, հայ կնոջ առջեւ ծնկադր արիւթ գար եւ անոր առջեւ աղօթէր ... Դր. Աղան այնուհետեւ գովքը կը հիւսէ հայ եղբարբախտ, բայց եւ գերընտիր յարկութիւններով ու մարդասիրական բարձրագոյն զգացմունքներով օժտուած կնոջ։ Ան կը գրէ «Այո, դուն մեծ եւ, ազնիւ հայուի։ Դուն կը զարդարես այն ցեղը, որուն կը պատկանիս։ Դուն կ'ազնուացնես եւ կը բարձրացնես մինչեւ անհասանելի բարձրութիւն այն ազգը, որուն գաւակն եւ ...։ Երբ այս տրուշարժ տեսարանի լուրը հայ կնոջ մարդասիրական վարկունքի մասին տարածուեցաւ մուսուլմաններուն մէջ, բանի մը անձերու նախանձնութեամբ որոշուեցաւ, որ մուսուլման հոգեւորականութիւնը մեծ հայ կնոջ գաւակներուն համար հոգեհանգիստ կատարէ եւ անոնց գերեզմանին վրայ պսակ դրուի»։

Զգարմանաւոր այսպիսի բարձրագոյն ու գերագոյն զարգացումներով տոգորուած անբախտ մօր դրսեւորումներուն վրայ։ Դարերու խորհրդաւոր հնութիւն ու պատմութիւն ունի հայ կնոջ նման վարուելակերպն ու գործելանէլ։ Այստեղ թող ներուի մեզ փոքր ու շեղումով յետդարձ կատարել ընդհուպ մինչեւ Ե. դար։ Հայ կանանց տիպար ու օրինակելի վարքի ու բարքի եւ ընդհանրապէս կերպարի մասին, բանաստեղծական

գունագեղ պատկերներով ու անգուգական համեմատություններով, սբանջելի նկարագրական ունի մեր մեծ մասնագիր, բաղարագրուցիկ ու անմահ պատմիչ՝ Եղիշ Բարդապետ, որ կը խօսի հայ առաքինի ու փափկատուն կանանց վարքագիծերուն մասին: Փափուկ ու հեզասահ կեանքին ընտելացած այս կանայք, որ «սնուած էին երէներու ամիճներով», եւ վայելած կեանքը ցլուր՝ իր բոլոր հեշտութիւններով ու հանդերձերով, այժմ, յօժարութեամբ յանձն կ'առնեն ամեն տեսակի գրկանք ու ներդրում, առանց դժգոհութեան, սրտաբեկութեան կամ բարոյական նկունութեան, վասնզի իրենց սիրելի ամուսինները ճակատամարտի ընթացքին կամ ինկած էին ու իրենց աչքերը փակած առյաւելտ եւ կամ գերուած էին ու արգելափակուած: Մեր բովանդակ ծովածաւալ մատենագրութեան մէջ հազուագիտ գեղեցկութեամբ հիւստած այս տողերը թագն ու պսակը կը կազմեն մեր հինգերորդ դարու անմահ գրականութեան: Այնտեղ հայ կինը բնորոշուած ու ներկայացուած է իբրեւ հաւատարմ, բարեպաշտ, ժուժկալ, համբերատար, հանդուրժող, բաջ, զիջող, անորոշուց, մաքրակենցաղ, առաքինի, խոնարհ, պարկեշտ եւ ներողամիտ: Եղիշ պատմիչ այս կանանց կը նմանցնէ «անարիւն ճպուռներու, որոնք իրենց երգի բաղքութեամբ կ'ապրին առանց կերակրուելու եւ կենդանի են միայն օդ ծծելով՝ անմարմիններուն (ինչ հրէշտակներուն) նմանելով»:

Այս մէջբերումը կատարեցինք պարզապէս ցոյց տալու համար, որ հայ կինը ի սկզբանէ օժտուած է բարոյական բացառիկ կորովով ու եզակի արժանաւորութիւններով: Այն բիւրեղ ու ընտիր ժառանգագիծերը որոնք ի յայտ կուգան այսօր մեր կանանց մէջ առհասկան բնոյթ ունին: Արեւմտեան սերունդն այդ սակաւագիտ առանձնայատկութիւնները թանկագին են, վասնզի կը պարփակեն ու կ'արտացոլեն համամարդկային գեղեցիկ զգացումներ եւ իրենց տեսակին մէջ եզակի են ու օրինակելի:

Արդ, յետ ջարդերուն, երկուստեք խաղաղութեան ու եղբայրութեան սրտագին կոչեր կը կատարուին ու ճառեր կ'արտասանուին՝ վերահաստատելու երկրի երբեմնի բնական ընթացքը եւ վերագտնելու բարօր ու անդորր կեանքը: Սէրն ու համերաշխութիւնը ի կեանս վերակոչելու յոյսով, հայերն ու թուրքերը ձեռք կը սեղմեն, կը գիրկընդխառնուին, կը համբուրուին եւ կ'ոխտեն միաստեղ ապրիլ ու գործել համերաշխ մթնոլորտի մէջ:

Արդարամիտ, խաղաղատէր ու լաւատես մարդիկ իրենց յոյսը վառ պահելով, կը սպասեն արշալոյսի ծագման՝ յանցագործներու դատաւատանին եւ արդարութեան վերջնական յաղթանակին: Երկվանգաղէ իր գրութեան մէջ ամենայն սրտբացութեամբ ու անկեղծութեամբ կ'արտայայտուի այդ մօտալուտ բարոյական յարթութեան մասին: Ան կ'ըսէ՝ «Մենք՝ հայերս, ուրիշ բան չենք ուզում, բացի անաչառ դատից: Մենք դարերից ժառանգած քրիստոնէական համբերութեամբ եւ հեզութեամբ կը սպասենք արդար դատաւատանի: Եւ այդ դատաւատանը կը լինի մեր ջախջախուած սրտերի միակ սպեղանին ...: Սպասենք, ուրեմն ...»:

Արդարութեան կանչին ու դժգոհին սրբալայել համբերութեամբ սպասող հայութիւնը, յոյսը ծրարած իր հոգւոյն մէջ, ի զուր սպասեց ու անկկալեց իրերու դրութեան փոփոխութիւն, հասարակական ուղիղ դրսեւորում իրեն հանդէպ, ինչպէս նաեւ յետամնաց տեսլականն ու բոլորումն հոգեբանութեան վերջնական վերացում արդարութեան շեփոխախառն ու ճշմարտութեան պանծալի յաղթանակ: Ետն չանցած ոտխոր գործարդեց իր բառմեղի ու ահարկու ծրագիրը՝ հայաբնաջնջութեան Ուրսի արեան անյագեփոխութիւնը ծանօթ է աշխարհին, բայց հայոց արիւնը լալողած է ու խիստ աստիճանաբար՝ Կարծր իրականութիւնը ցոյց տուած է հայութեան, որ բառերով,

բաժանվածությունով, լորձնաշուրթ խոստումներով ու յուրայական համբոյրներով կարելի է առաջնորդուի: Անոնց որոնք սնամեջ արտայայտություններով կը կլանուին ու կը նկրտին զանգուածներն ալ այդ ուղղութեամբ տանի՝ «գործում են յանցանք իրանց ազգի պահպանութեան դէմ: Նրանք օդ են կտրատում իրանց սուր լեզուով, երեակայելով, թէ թշնամիներ են բրդում: Հայի դրութիւնը անսպառիւղ է ոչ միայն Անդրկովկասում, այլեւ Պարսկաստանում, իսկ Տաճկաստանում այն դրութիւն չէ, այլ գեհեմ», կը գրէ Շիրվանզադէ: Այս իմաստուն ու մարգարեական խօսքերը իրականացան ի դիմաց Օսմանեան Կայսրութեան կանխամտածումած սեւ ծրագրին՝ հիմնովին ու մէկընդմիշտ արմատախիլ ու բնացինջ ընելու արեւմտահայութիւնը: Անգամ մը եւս չարաչար խաբուեցաւ անպաշտպան հայ ազգը եւ կոտորուեցաւ: Այդ անմարդկային ցեղասպանութեան զոհերն ենք մենք որ այժմ տարածուած ենք ի սփիւռս աշխարհի: Մեր ժամանակներու Սոմկայիթեան արիւնալի դէպքերը իսկ եւ իսկ կրկնօրինակուան էին վերոյիշեալ երկու ջարդերուն: Կրկին ու կրկին հայութիւնը ապաւինած իր մաքուր ու ազնիւ բնագոյին եւ ժառանգագիծերուն, իր թանկագին կեանքը յակամայս դրաւ ուրիշի պատարագաւեղանին եւ զոհուեցաւ անասնական կաստաւորութեամբ: Վերստին հրապարակը լեցուեցաւ կրկնէս յատուկ խեղճային արարքներով: Կոյսեր լկուեցան ու ողջակիզուեցան, կողոպտուեցան ու թալանուեցան հայերու բնակարաններ, բռնագրաւուեցան ինչքեր ու զացուեցան մարդկային տարրական իրաւունքներ: Պատմութիւնը ինքզինք կը լցնէ: Շիրվանզադէ որոշ յանդիմանական շեշտով կը գրէ. «Խեղճ ազգ ենք մենք նրանով ամէնից առաջ, որ միշտ ուշ ենք տեսնում մեր թշնամուհ»: Բարի ու միամիտ այծեամի նման դարանակալուած ենք ու սովալուկ գազանին որպէս դարձած: Պր. Արաւելի նման շատեր պիտի շարունակէն դրուառել հայ անոխակալ ու ներողամիտ կնոջ բարեմասնութիւնները որովհետեւ հայեցի, հայաւայել ու հայաշունչ դատարարականութեան մեջ չկայ չարութիւն, վատութիւն, վրիժառութիւն, այլ կայ միայն բարութիւն, վեհութիւն: Բայց ժամն հասեր ու անցեր է հայոց համար ուշ դնելու հայոց անզուգական վիպասան Բաճիկի մարգարտանման խօսքերուն, որ կը հրահրեն, հրաւիրեն ու մղեն հայ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան: Ան կոչ կ'ընէ համայն հայութեան կրաւորականութենէ հրաժարիլ եւ դառնալ զգայուն, բժախնդիր, պատուախնդիր՝ պաշտպանելու ազգը, եկեղեցին, ընտանիքը, եւ ինչու է՞ նաեւ գոյքերը եւ կայունները ի սպառ կործանումէ ու քանգրաւումէ: Դուս մեծ գրող՝ Սալտիկով-Շչետրին, իր մէկ գրութեան մեջ կ'արտայայտէ այն կարեւոր միտքը, ըստ որում, մարդ եղէ կ'ուզէ ապրիլ, պէտք է միշտ զգաստ ըլլայ: Եւ իրօք, գոյութիւն պահպանելու, անելու եւ ծաղկելու համար, հարկաւոր են խորատեսութիւն, իրատեսութիւն, դիմադրելու պողպատեայ կամք, կուռ տրամաբանութիւն, անզիջող բաղաբակկանութիւն եւ շրջահայեցութիւն:

Լատինական հոյակապ առած մը կ'ըսէ. «Փորձը յաւագոյն ուսուցիչն է»: Մարդիկ փորձելով կը սայթաքին ու իրենց սխալներէն կը տրվին: Ազգերու կայան ու յարաբերութիւնը եւս հիմնուած են փորձի վրայ: Փորձի բուրայէն յաջողապէս անցնելէ ետք է որ կ'ամրապնդուին կապերը տարբեր ժողովուրդներու միջեւ: Հայ ազգը փորձած եղբ է որ կ'ամրապնդուին կապերը տարբեր ժողովուրդներուն հետ: Եւ քանի՞ ցա՞ ու դեռեւս կը փորձէ հնոցէն անցնել իր յարաբերութեան կապը՝ է (եւ քանի՞ ցա՞) ու դեռեւս կը փորձէ հնոցէն անցնել իր յարաբերութեան կապը՝ է տեսնելու եւ արժեւորելու զինք չհիւրընկալող ժողովուրդներուն ջերմութիւնը եւ անվերջութիւնը: Զմեռադատաբար է՝ որ կ'արձանագրուին այս մտածումները եւ ոչ ալ անվերջութիւնը: Զմեռադատաբար է՝ որ կ'արձանագրուին այս միտքերը: Մեր հիմնական քինախնդրութեամբ լեցուած կ'արտայայտուին այս միտքերը: Մեր հիմնական մտահոգութիւնը մեր ժողովուրդի ապահովութիւնն է ու անոր յարատեւ անելութիւնը: Ոչ մտահոգութիւնը մեր ժողովուրդի ապահովութիւնն է ու անոր յարաբերութեան, թոյլեքի ոք բարոյական իրաւունք ունի կատարելու թափը մեր անման ու զարգացման, թոյլեքի ու վերելքին: Դարերու գոյութեանական ամեծի մաքառումներէ ետք, այսօր մեր սրբազան ու պարտականութիւնն է մեր միտքը պահել առողջ, մշտադիւրս եւ մեր հաւաքական ու բարոյական ուժերը մէկտեղուած ու զապաստուած, եւ յարատեւ պատրաստ՝

չխաբուելու ու չուարուելու շողշողուն ու պատրպից խօսքերէ, որոնք առժամաբար կրնան շոյել մեր լսելիքը եւ փայփայել մեր ինքնասիրութիւնը, բայց խորքին մէջ կուգան վտանգելու մեր հայրենիքը, սպառնալու մեր գոյութիւնը, կործանելու մեր նորածիլ կեանքը եւ խորտակելու մեր դարաւոր լաւագոյն իղծերն ու երազները: Այն ազգերը որ միշտ պատրաստ են առնակատելու ուսիսը եւ կուրծք դնելու անոր բիրտ ու մահացու հարուածին, անոնք, նովին իսկ գործով, մասամբ մը, կանխած են պատերազմ ու բախում: Հայ ժողովուրդը դարերով գոհեր տուած է որովհետեւ չէ ունեցած քաղաքական վարչամեքենայ, դիւանագիտական ճկունութիւն, երեւոյթները քաղաքականապէս քննարկելու եւ վերլուծելու հզօր միտք, ուսիսը մօտէն ու շուտով ճանչնալու կարողութիւն: Մեր երկայնամտութեան, բարենտութեան ու անյիշաչարութեան մէջ անտարակոյս մեծ դեր խաղցած է մեր տուրք կոծնը: Զրիստոնէութիւնը մեծապէս ներգործած է մեր հոգիին վրայ եւ զմեզ կերպարանափոխած է ու պայծառակերպած: Մեր ժողովուրդը այլ ազգերուն հետ վարուած է ամենայն յարգանքով, քաղաքակրթութեամբ ու փափկանկատութեամբ: Հայուն ներողամտութեան ու հանդուրժողութեան զգացումները իբրեւ տկարութիւն ու թուլութիւն դիտուած են մեր դրացի ժողովուրդներուն կողմէ եւ թիւր կերպով մեկնաբանուած: Արդ, ժամանակն է որ հայութիւնը զարթոնի իր քնաթմբիբլէն եւ ճանչնայ իր ճշմարիտ բարեկամները եւ չարակամները:

Խուճկ ու աղօթք հայ բիւրաւոր նահատակներուն անմեղ յիշատակին ու յարգանք անոնց անբար ու անշիղիմ գերեզմաններուն:

ԶԵՆՈՐ ՔՀՆՅ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ